

В. В. Станіславський

ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО З БУДЖАЦЬКОЮ ОРДОЮ В 1699–1700 рр.

У цій невеликій розвідці йтиметься про нові дані щодо політичних відносин Лівобережної України з Буджацькою Ордою в 1699–1700 рр., що знайшли відображення в недрукованих листах гетьмана Івана Мазепи. Зауважимо, що на той час верхівка Війська Запорозького називала політичну організацію ногайців, яка існувала на території Буджаку, або інакше Білгородчини, Ногайською Ордою. До того ж, в одному з послань гетьмана відзначено існування поряд з Ногайською Ордою й Білгородської Орди. Можливо, тут далася взнаки традиція, про яку написав український історик В. Грибовський. За його припущенням, паралельне використання термінів „Буджацька Орда” (у нашому випадку „Ногайська Орда”. – *Авт.*) та „Аккерманська Орда” або „Білгородська Орда” пояснюється традицією XVI ст., коли ногайські мігранти поселялися в Буджаку поруч з місцевими „татарами”, котрі підпорядковувалися Аккерману. Надалі ж вони асимілювали попередників¹. Узагалі ж історики вважають тожними всі ці найменування².

Як відомо, міграція кочовиків зі сходу до Буджаку внаслідок розпаду великої середньовічної держави – Ногайської Орди призвела до формування на цій території окремої Орди, що завершилося у 1620–1630-х роках. У 1621 р. ця Орда домоглася незалежності від кримського хана, перейшовши у пряме підданство султану, а в середині століття знову опинилася під подвійною кримсько-турецькою владою³. Однак і надалі Буджак залишався осередком сепаратизму.

Наведемо свідчення сучасників та дослідника, в яких ідеться про войовничість та волелюбність буджакців. Так, Гійом Левассер де Боплан відзначав їхню військову вправність: „Ці татари хоробріші за тих, що мешкають у Криму, оскільки більш витривалі у воєнних діях, бо щодня мають нагоду в них вправлятися. Вони також є кращими, аніж інші, вершниками”⁴. 1688 року до Білгородчини та Криму їздив товмач правобережного гетьмана Андрія Могили. У його розповіді про цю поїздку є згадка про забезпеченість та військовий вишкіл буджакців: „... а то говорить той товмач, що Орда Білгородська і Буджацька, як у конях, так і в пожитках, значно повніша й до війни придатніша, від Орди Кримської”⁵. Як зазначав німецький географ і народознавець другої половини XVIII ст. Тунманн, буджакські татари „дуже неспокійні та волелюбні; вони прагнули скинути панування Османів і кримського хана, якому були віддані Османами; вони часто піднімали повстання і намагалися залишити цю країну, яка їм не подобалася через ... сусідство Османів”⁶.

Пропонований у розвідці фактичний матеріал є свідченням прагнення буджакців позбутися зверхності діючого кримського хана, приводом до чого став приїзд до них опозиційних діячів з Криму. Коротко нагадаємо історичний кон-

текст подій, які знайшли відображення в цих документах. Політична боротьба у верхівці Криму в 1699–1700 рр. призвела до виступу проти хана Девлет Гірея II нуреддина Гази-Гірея. Останній на чолі буджацьких ногайців здійснив напад на володіння Речі Посполитої, всупереч мирним домовленостям, укладеним у Карловаці, а потім відкрито відмовився підкорятися хану. Водночас до ногайців утік ширінський бек Он-Тимур, через сварку з родичем хана. Гази-Гірей, Он-Тимур та ногайські мурзи зверталися до Порти з клопотанням про призначення нового хана чи особливого правителя Буджаку. Однак хан отримав розпорядження ліквідувати повстання⁷.

Важливо, що за всіма цими подіями пильно слідкували у Війську Запорозькому. Серед документів, опублікованих Д. Яворницьким, є лист Семена Палія до Івана Мазепи, а також лист гетьмана до думного дяка Микити Зотова, в яких ідеться про політичні події в Ногайській Орді. 31 травня 1699 р. Палій писав Мазепі про приїзд в середині місяця до Фастова молдованина Василя Агменя з ханського села в Буджаку. Цей молдованин розповів, що хан наказав своїм силам йти на Буджак, через те, що проти нього збунтувалися ногайці. Причиною бунту було те, що хан карав ногайців за здійснений ними минулої зими напад на Самбірщину, Підгір'я та Покуття, а одного мурзу велів стратити через те, що той хотів перевезти за море 70 полонених, захоплених у Самбірщині. Окрім того, хан мав указ від султана стратити 30 ногайських мурз, які брали участь у тому ж поході, а всіх полонених відвезти до Кам'янця-Подільського і відпустити на волю⁸. 30 серпня 1699 р. Мазепа писав Зотову, що Ногайська Орда в Буджаку отримала від султана указ переселитися на кримські землі. Однак ногайці поставилися до цього негативно й шукали способу уникнути виконання цього розпорядження⁹.

З віднайдених листів дізнаємося про заходи гетьмана, спрямовані на подальший збір інформації про тамтешні події. Так, 27 листопада 1699 р.¹⁰ Мазепа писав Петру I, що направив до Криму батуринського грека нібито в купецьких справах, наказавши йому бути там хоч до чверті року, але зібрати достовірні дані. Розвідник прислав донесення з підтвердженням попередньої інформації щодо переїзду з Криму до Білгородчини Ширін бея та здійснення ним заколоту в Ногайській Орді, але не тільки проти хана, а й проти турків, до чого частково хотіла приєднатися й Білгородська Орда¹¹. Про наступні події в Буджаку дізнаємося з послання до царя від 13 грудня 1699 р. Гетьман передавав нові дані від того ж розвідника. Останній повідомляв, що Ширін бей підняв Ногайську Орду до „великих бунтів” і добуває двох ханських братів – нуреддина та Каплан-Гірея, які закрилися в Кілії. Їм на допомогу мав йти сам хан з ордами. У Криму ж ходили чутки, що Ногайська Орда має бити чолом царю щодо переходу під його владу¹².

Надалі українському правителю довелося стати посередником між буджакцями та Москвою через ініціативу Ногайської Орди про перехід під російську зверхність. Так, 9 березня 1700 р. Мазепа писав Головіну, що військовий канцелярист Сава Степанов, який за клопотанням гетьмана визволився з неволі, розповів, що князь Юрій Четвертинський, який перебував у полоні, велів йому передати українському правителю пропозицію головного мурзи Ногайської Орди. Мурза приходив до Четвертинського вночі і говорив, що коли його з Ордою виженуть з Білгородчини на лівий берег Дніпра, то він піддасться під

царську владу. Було лише потрібно відвести ногайцям місце для кочування та не чинити утисків у вірі. На підтвердження свого наміру мурза хотів послати до царя заручником свого сина. Після розповіді канцеляриста Мазепа послав до Четвертинського в Білгородчину козака Переяславського полку Данила Ященка. Цей козак мав повідомити князю про хід справи щодо його викупу та передати пропозицію взяти в того мурзи хоча б листа до царя, а коли його намір мав дійсно реалізуватися, то запропонувати прислати посланця¹³.

7 квітня 1700 р. датується нове послання до Головіна. З нього дізнаємося, що Четвертинський, котрий уже визволився, говорив гетьману, що коли б кримський хан не уклав перемир'я з Ногайською Ордою, то ногайці мали його відпустити до Мазепа з пропозицією переходу під царську владу й виділення місць для кочовищ у районі рік Інгула, Інгульця, Раклеки і Суні¹⁴.

Через місяць – *8 травня 1700 р.* гетьман знову сповіщав Головіну про передане через канцеляриста Саву Степанова донесення Четвертинського щодо ногайських пропозицій про перехід їхньої Орди під царську владу. На цей раз Мазепа писав, що до князя з такими пропозиціями приходили три знатних мурзи. Нагадуючи про відправлення до князя Ященка, який там часто бував, гетьман зазначив, що писав і передавав на словах Четвертинському, аби він говорив мурзам, що про їхню пропозицію донесено Мазепі. Далі гетьман повідомив про це царю, а цар милостиво прийняв їх звернення. Четвертинський мав обнадіювати ногайців, що вони будуть жити в підданстві у царя без утисків у вірі та порушення їхніх прав, як астраханці, казанці та інші „поганські” народи. Коли ж на Світлому тижні Ященко приїхав у Білгородчину, Четвертинського там уже не було, бо його повезли до Криму. Тоді козак розповів про цю справу якомусь товмачу, а товмач – згаданим трьом мурзам. Після цього мурзи поцікавилися, чи має посланець листи до них від гетьмана. Однак оскільки він мав листа лише до князя, мурзи сказали, аби він їхав назад і сказав Четвертинському, щоб він писав до них, а гетьман прислав людину, яка знала їхню мову. На той час мало стати відомо, що вони будуть чинити надалі. Поки що інші мурзи поїхали до старшого мурзи, який жив поблизу Дунаю, для наради про подальші дії. Мазепа ж мав намір згодом послати Ященка, а разом з ним ще одну досвідчену людину, яка знала мови, в Білгородчину з листами від Четвертинського¹⁵.

З листа від *22 липня 1700 р.* до Головіна довідуємося, що коли Ященко приїхав до Батурина, Четвертинський був уже там. Тоді за наказом Мазепа князь написав листа до ногайських мурз, з яким гетьман відправив до мурз посланців – Гордея, котрий добре знав „бусурманську” мову, а разом з ним і Ященка. Тепер же, через два місяці, вони поверталися назад, а з ними їхали 6 татар, посланих мурзами. Про їхнє прибуття до Переяслава вже повідомив переяславський полковник. Гетьман просив донести про цю справу царю та запитував, чи пропускати його посланців з татарами до Москви, чи затримати. З цього ж листа дізнаємося, що про пропозицію ногайських мурз Мазепа говорив під час перебування взимку в Москві як Петру I, так і Головіну¹⁶.

Уже за кілька днів – *26 липня 1700 р.* Мазепа писав Головіну, що до Батурина прибули гетьманські посланці з Білгорода разом із представниками від беїв і мурз. Останні передали українському правителю листа від своїх старших, а на словах повідомили, що приїхали проситися в підданство Петру I, через великі обтяження від турків. Вони клопоталися щодо царського указу про пе-

рехід з Буджаку з-за Дністра на кочовища на лівий берег Бугу, біля річок Великого та Малого Інгулів, Єсіуну та Громоклії. Беї та мурзи висловлювали готовність принести присягу на вірність російському монарху, що пропонували зробити на р. Буг, у присутності трьох лівобережних полковників. Мазепа просив царського указу щодо подальших дій¹⁷. З листа гетьмана від 27 липня 1700 р., адресованого Петру I, дізнаємося, що посланий з Ященком Гордей був ніжинським купцем. На час написання листа обидва вони вже повернулися й Мазепа відправляв цих людей до Малоросійського приказу¹⁸.

20 серпня 1700 р. Мазепа сповіщав Головіну, що татари, які приїхали з буджацької землі, не маючи листа до царя, просили відпустити їх назад. До Москви гетьман їх не пустив. Він чекав подальших розпоряджень, не даючи поради щодо прийняття татар у підданство й заявляючи, що не може достеменно знати чи вони виконають свої обіцянки про вірну службу. Мазепа зазначав, що коли треба, аби ці татари були прислані до Москви, то він терміново їх відправить. До того ж гетьман не знав думки царя з цього питання¹⁹. 22 серпня 1700 р. український правитель писав Петру I, що товмач з Білгородчини, який привіз полонених для обміну, передав Мазепі два листа від Алікгасі та розповів про тамтешні справи²⁰.

У листі від 31 серпня 1700 р. до царя знову йдеться про підданство буджакців Росії. З нього дізнаємося, що посланці від Ногайської Орди, які перебували в Батурині, за дозволом гетьмана, відправляли до Білгородчини з-поміж себе одного татарина, з яким їздив козак Переяславського полку, що добре знав татарську мову. Татарин мав повідомити, що посланці успішно приїхали до гетьманської столиці, де були добре прийняті, та про відправлення до царя привезеного мурзами листа. 30 серпня татарин з козаком повернулися до Батурина і привезли листи до Петра I й гетьмана. Мазепа доносив, що мурзи як на письмі, так і словесно прохали прийняти їх під царську руку, не сподіваючись добра ані від турецького султана, ані від кримського хана. Інший посланець Мазепи – Ілля Биковський, який їздив до кримського хана, розповів про чвари в Криму, які виникли через те, що одні орди підтримують хана, інші – нуреддина, який поїхав від черкес у Білгородчину (Ногаї) і почав діяти проти хана²¹.

Завдячуючи викладенню російським істориком М. Устряловим змісту листа гетьмана від 16 вересня до Головіна, маємо нагоду довідатися про погляд Мазепи на наполегливе прохання посланців від Ногайської Орди прийняти їх під царську владу та подальший хід переговорів із цього питання. На думку гетьмана, після укладення миру з Портою, такі дії могли призвести до нового розриву. Ногайці хотіли присягнути таємно, бажаючи, щоб їм дозволили кочувати по Дніпру і Бугу, й брали на себе охорону кордонів. За царським розпорядженням, Мазепа пропонував їм поселитися за Волгою, але ногайські посланці вважали, що це далеко й мали намір обговорювати це питання зі своїми мурзами. Вони ж додавали, що прийдуть і поселяться у володіннях царя навіть без його згоди. На той час гетьман уже відправив посланців до Орди, до отримання царського указу щодо пропущення їх до Москви. Свої дії він виправдовував тим, що посланцям було доручено вести переговори лише через нього, а розпоряджень щодо поїздки до російської столиці вони не мали. Мазепа остерігався можливого наміру ногайців з'єднатися з поляками та радив зберігати пильність у Києві²².

У листопаді 1700 р. Мазепа писав Головіну про приїзд до Батурина двох волоських товмачів з Буджаку з листами від Кази-Гірея султана и Єлагаси аги в справі обміну полонених. Вони розповіли про звернення Ногайської Орди до турецького султана з проханням щодо зміни кримського хана, або вислання до них турецького паші, якого обіцяли слухатись. Однак султан відповів ногайцям відмовою, наказавши бути під владою теперішнього хана, та ще й пригрозив переселенням до Криму в разі несплати данини. Кази-Гірею було наказано перебраться до черкес. Проте така відповідь не влаштувала ногайців. На своєму зібранні мурзи вирішили з усіма ногайськими та буджацькими татарами готуватися до війни з Кримом, аби поставити Кази-Гірея ханом, але реалізації цього задуму завадили морози та великі сніги²³.

З листа від 31 грудня 1700 р. до Головіна дізнаємося, що в Батурині знову були представники Буджаку. У ньому гетьман повідомляв, що днями збирається відправити білгородських татар, повідомивши їм царський указ. Посланці були невдоволені такими наслідками поїздки, а Мазепа непокоївся тим, аби вони не захотіли шукати заступництва в поляків²⁴.

Між тим, невдовзі стався збройний конфлікт між ханськими військами й буджацькими силами. Хан виступив у січні 1701 р. Йому протистояло 30 тис. буджацьке військо на чолі з Гази-Гіреєм. Однак після приходу хана більшість повсталих залишила Гази-Гірея. Девлет-Гірей зі своїми силами та за підтримки яничар Очакова й Кафи зумів розбити противника. Клопотання Гази-Гірея перед Мазепою та росіянами про підтримку з боку запорожців було безрезультатним. Цікаво, що після поразки Гази-Гірей з прибічниками чисельністю у 200 осіб опинився в Чигирині, звідки навесні звертався до лівобережного володаря з проханням посприяти в переході у підданство Москві з визначенням місць для кочування, на що знову отримав негативну відповідь. Мурзи, які приїжджали до Мазепа, говорили й про можливість переходу під його зверхність. Згодом Гази-Гірей був змушений повинитися перед ханом. Пізніше, в 1706 р., буджацькі татари зверталися до султана з клопотанням про позбавлення їх від зверхності хана, але й ця спроба була невдалою²⁵.

Таким чином, викладений матеріал дає можливість стверджувати про доволі інтенсивні контакти в означені роки верхівки Війська Запорозького з Буджацькою Ордою. Тоді це було викликано кризою у взаєминах Буджаку з Кримом, яка штовхала буджакців до пошуку захисту в Росії. При цьому документи свідчать, що український гетьман був не лише посередником, а й впливовою стороною при вирішенні цього питання, з його позицією рахувалися як у Буджаку, так і в Москві. Особливу увагу звертають на себе систематичні заходи Мазепа щодо збору інформації про політичну ситуацію в Буджацькій Орді, що, зрозуміло не обмежувалося часом, який розглядається і пояснювалося тим, що ситуація на півдні могла мати значний вплив на його державу.

¹ Грибовський В. В. Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739–1768 років // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного Інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 2. – Нікополь-Дніпропетровськ, 2005. – С. 61.

² Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – М., 2001. – С. 449.

- ³ Там же. – С. 449–452; Грибовський В. В. Запорожці і ногайці в контексті Великого Кордону // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного Інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 1. – Нікополь-Запоріжжя, 2005. – С. 105–106.
- ⁴ Боплан Г. Л. де. Опис України. – К., 1990. – С. 63.
- ⁵ Станіславський В. Поїздка „товмача” гетьмана Андрія Могили до Білогородчини та Криму (1688 р.) // Український історичний збірник. – К., 2000. – С. 307.
- ⁶ Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991. – С. 56.
- ⁷ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 668–671, 678–680, 682, 684–686.
- ⁸ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. 1. – С. 809–810.
- ⁹ Там же. – С. 817.
- ¹⁰ Тут і далі курсивом позначено недруковані листи Івана Мазепи.
- ¹¹ РДАДА. Ф. 124. – Оп. 1, 1699. – Спр. 29. – Арк. 1–6.
- ¹² Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1699. – Спр. 34. – Арк. 1–4.
- ¹³ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 1–3 зв.
- ¹⁴ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 19–24 зв.
- ¹⁵ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 28–35.
- ¹⁶ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 110–113 зв.
- ¹⁷ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 75–76.
- ¹⁸ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 5. – Арк. 166–167.
- ¹⁹ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 77–82 зв.
- ²⁰ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 5. – Арк. 192–192 зв.
- ²¹ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 5. – Арк. 177–178 зв.
- ²² Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – Санкт-Петербург, 1863. – Т. 4. Ч. 2. Приложения. – С. 155–156.
- ²³ РДАДА. Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 90–92 зв.
- ²⁴ Там само. – Ф. 124. – Оп. 1, 1700. – Спр. 6. – Арк. 104–107.
- ²⁵ Смирнов В. Д. Указ. соч. – С. 672–675, 680–684; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 356; Грибовський В. В. Запорожці і ногайці в контексті Великого Кордону. – С. 118–119.